

K některým problémům tvorby sociálních ukazatelů

MIROSLAV FORET

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Tato stať — na rozdíl od předchozích příspěvků, které byly publikovány na stránkách Sociologického časopisu k tematice sociálních ukazatelů [Foret 1973; Illner — Foret 1974; Foret 1974] je věnována otázkám metodologické, resp. gnoseologické povahy. V tomto směru se dotýká některých problémů, které byly u nás v posledních letech diskutovány v souvislosti s otázkou měřitelnosti a měření sociálních jevů.¹

Zkoumání metodologického základu sociálních ukazatelů lze věst několika směry. Pro naše celkové zaměření, při němž na sociální ukazatele pohlížíme především jako na informační nástroj sociálního řízení, se zdá výhodné věnovat pozornost převážně třem stránkám: *ontologické, gnoseologické a funkční*.

Teoretické rozlišení prvních dvou rovin se pochopitelně nedá provést zcela rigorózně; je výsledkem značné teoretické abstrakce a pro náš výklad má pouze instrumentální, pomocný význam. V realitě jsou obě stránky spojeny v dialektické jednotě a jsou ještě navíc silně determinovány funkčním charakterem sociálních ukazatelů.

I. Ontologická stránka sociálních ukazatelů

Sociální ukazatele mají z ontologického hlediska charakter *informací*; považujeme

je za specifický druh *sociálních informací*. V pojetí dialektického materialismu souvisí informace těsně s *odrazem*. Odráz² je obecnou vlastností veškeré hmoty a jejího vývoje (pohybu). Na každém objektu zanechávají vnější i vnitřní procesy určité záznamové stopy a odraz jejich variability je informace.³ Přitom funkci informace je přispívat ke snižování variability; informace souvisí s uspořádaností objektu, s jeho schopností uspořádat, organizovat, řídit.⁴ Informace je tedy imanentně spjata s řízením objektu.

Z hlediska teorie i praxe lze zvolit řadu kritérií, na jejichž základě můžeme informace klasifikovat na různé druhy, typy apod.⁵ V dalším výkladu se zaměříme především na ty informace, které jsou pro svůj specifický obsahový charakter a funkci v řízení označovány za sociální.

I. 1. Sociální informace

Vědeckotechnický pokrok, dynamika sociálně ekonomického rozvoje, složitost technologie výroby a další charakteristické rysy současné lidské společnosti kladou vysoké nároky na řízení. Čím jsou tyto jevy složitější (tj. čím více mají dimenzí, čím větším počtem faktorů jsou determinovány, čím více vzrůstá kauzalita jejich vazeb, čím je jejich vývoj rychlejší atd.), tím je k jejich řízení třeba většího objemu

¹ Máme na mysli zejména diskusi, která proběhla na stránkách *Sociologického časopisu* od č. 5/1971 do č. 5/1973 a které se zúčastnili K. Berka, J. Řehák, F. Kahuda, F. Zich, A. Vodáková, M. Illner, M. Josífo.

² Například A. D. Ursul v [Ursul 1971 : 153] vymezuje odraz takto: „Odráz je takové vzájemné působení materiálních soustav (nebo jiných částí), které vede k vytváření určité shody mezi soustavami (podsystemy), kdy obsah jedné soustavy (odrážející) odpovídá obsahu druhé soustavy (odrážené).“

³ A. D. Ursul k tomu v [Ursul 1971 : 153] poznamenává: „Informace je v nejobecnějším smyslu varieta, kterou jeden objekt obsahuje o druhém, je to vzájemná, relativní varieta. Z hlediska teorie odrázu může být informace chápána jako odrážející varieta, jako varieta, kterou obsahuje odrážející

objekt o odráženém objektu (v tomto smyslu je varieta velmi abstraktní charakteristikou odrázu).“

⁴ Například J. Zeman v [Zeman 1975 : 110] píše: „Informace souvisí s vlastností hmotné reality být uspořádána (což je vlastnost uchovávat tuto uspořádanost a její schopností uspořádat, uvádět v řád, tvořit), což je i schopnost zvyšovat uspořádanost.“

⁵ Například J. Zeman v [Zeman 1975 : 79] hovoří o těchto druzích informace: „V literatuře jsou zmínovány tyto druhy informace: technická a sémantická, aktuální a potenciální, originální a reprodukovatelná, stará a nová, kondenzovaná a zředěná, kybernetická a nekybernetická, užitečná a škodlivá, strukturní a originální.“ Zdá se, že se v těchto případech jedná spíše o dichotomizované aspekty (kvality) informace vůbec než o její druhy.

kvalitnějších informací. Praktickým důsledkem této skutečnosti jsou dnes celosvětově známé fenomény, označované jako „informační exploze“, „informační hlad“, „informační revoluce“, „informační průmysl“ a celá řada dalších následných jevů.

Pojem informace je tedy v současnosti velmi frekventovaný; pro svůj praktický význam se stal středem pozornosti řady vědních disciplín. Uvedme nyní jeho vymezení, z něhož budeme vycházet v dalším výkladu: „*Informací se stává ta část poznání, která se používá k orientaci, k aktivní činnosti, k řízení – s cílem zachovat kvalitativní specifičnost systému a tento systém zdokonalovat a rozvíjet.*“ [Afanasjev 1975: 33]. V tomto pojetí je u informace zdůrazněna její funkčnost v procesu řízení, jehož cílem je zachování dialektické jednoty homeostatičnosti podstaty systému s jeho nezbytnou adaptabilitou jako základem dalšího progresu ve vývoji systému.

Vědecké disciplíny přinesly v průběhu uplynulého čtvrtstoletí řadu ucelených teoretických přístupů k informaci.⁶ Situace se stává složitější⁷ jakmile začneme uvažovat o *informaci sociální*.⁸ Přitom vypracování teorie sociální informace je velmi aktuální badatelský úkol.

Historicky se první pokusy o vytvoření teorie sociální informace počaly objevovat ve dvacátých a třicátých letech na poli žurnalistiky. Zde se ovšem sociální informace nezřídka chápe velmi široce jako jakákoli informace (zpráva) vypovídající o sociálních jevech [Feďakin 1967]. Daleko významnější je v této souvislosti přínos, který do problematiky vnesla po druhé světové válce kybernetika. Její sys-

témový pohled na řídicí a řízené objekty spolu s exaktním pojetím informačních procesů jako důležitých předpokladů řízení a rozhodování se začal brzy využívat i v sociálních vědách.⁹ Některé pokusy o aplikaci poznatků kybernetiky na sociální skutečnost však plně nerespektovaly specifiku sociálních jevů a mechanicky přenášely závěry z oblasti techniky a přírody na kvalitativně odlišnou situaci. Odhlédneme-li od těchto právem kritizovaných případů, ve svém celkovém zaměření otevřel tento přístup nové pohledy. Pozitivní vliv kybernetiky se projevuje i v pojetích sociální informace vycházejících z pozic marxisticko-leninské teorie.

I. 2. Vymezení sociální informace

Definovat sociální informaci není jednoduchý úkol. Zatím ani na poli společenských věd nebylo dosaženo obecné shody v tom, co vše tento pojem zahrnuje. Obsahová vymezení sociální informace se dost podstatně mění v závislosti na přístupu k problematice. Uvedenou skutečnost můžeme ilustrovat i na přehledu některých vymezení sociální informace publikovaných v posledních letech v Sovětském svazu, kde v souvislosti s řízením sociálních procesů je velká pozornost věnována také teoretickým problémům těchto informací.

Na základě *obsahové orientace* jsme vybrali definice sociální informace pracovní roztrídili do tří skupin:

1. *široké pojetí* – obecně filozofické, dialekticko-materialistické přístupy, zdůrazňující u sociálních informací skutečnost, že se jedná o vlastnost společenské reali-

⁶ Zhodnocení několika základních přístupů k informaci provedl V. G. Afanasjev [Afanasjev 1975], který v kapitole *Pojem informace* věnuje pozornost matematickým a energetickým koncepcím informace. Vychází z toho, že teorie informace vznikla jako kvantitativní matematická teorie a různé přístupy tohoto typu klasifikuje takto: syntaktická teorie, algoritmický přístup, kombinatorický přístup, typologický přístup, sémantický přístup a pragmatický přístup. Správně poznamenává, že matematická teorie informace se příliš zaměřuje jen na kvantitativní stránku informace, což je pro využití informace v řízení společnosti nedostačující.

⁷ Na některé problémy upozorňuje ve své práci A. D. Ursul, především v části o sociální informaci, kde kriticky rozebírá definici P. Bernsteina a H. Jentschmanna, uvedenou v [Bernstein – Jentschmann 1969: 43]. Oba autoři však nevymezují sociální informaci, jak píše A. D. Ursul – viz [Ursul 1971: 201], ale sociologickou informaci (so-

ziologické Information), kterou lze v úzkém smyslu potřebovat sociologického výzkumu a zaměření knihy chápat (s. 43) „jako ostatním lidem určenou cílovou zprávu o myšlenkách a pocitech, vyjádřenou prostřednictvím jazyka nebo jiných znaků a určenou k tomu, aby vytvořila u příjemce určitý obraz chování; tyto zprávy se chápou jako informace jen tehdy, když jsou pro příjemce nové“.

⁸ Některé autoři (například [Zeman 1975]) používají v této souvislosti pojmu *společenská informace*. Tento terminologický rozdíl však neznamená sémantickou diferenci. Sami se i v dalším výkladu budeme držet pojmu sociální informace.

⁹ Například podle A. D. Ursula [Ursul 1971: 207] „z kybernetického hlediska může být společnost chápána jako nejsložitější ze známých dynamických systémů, které přijímají, uchovávají, zpracovávají a vysílají informaci a jejich cílem je nejen sebezachova lidstva, nýbrž i další co nejrychlejší a nejprogresivnější vývoj“.

ty;¹⁰ *gnoseologické přístupy*, které vidí v těchto informacích odrazy ve společenském vědomí i odrazy na společenském vědomí nezávislé;¹¹ *praktické přístupy*, v nichž se za sociální informace pokládají informace využitelné v praktickém řízení společenských procesů;¹²

2. *taxativní pojetí* — sociální informace je chápána jako souhrn (soubor) různých druhů informací o konkrétně vyjmenovaných oblastech společenského života;¹³

3. *úzké pojetí* — sociální informace přináší odraz společenských vztahů (především třídních), potřeb, zájmů apod.¹⁴

Pokusme se nyní uvedená obsahová vymezení informace shrnout do hierarchicky uspořádaného pojmového systému. Jedna z deduktivních klasifikací, které k němu vedou, by mohla například vypadat takto: nezávisle na našem vědomí existuje *celková (obecná) informace* jako vlastnost formy pohybu veškeré hmoty, bytí — zahrnující oblasti neživé i živé přírody (biosféry) a lidské společnosti. Odraz tohoto pohybu ve vědomí lidského subjektu, tedy část celkové informace bychom mohli považovat za *informaci lidstva*. Tato informace by zahrnovala především praktické zkušenosti, ale i teoretické poznatky, které lidstvo nashromáždilo v průběhu celé své dlouhé historie o všech vývojových formách hmoty. Vypovídala-li by o vztahu různých technických, přírodovědních a sociálních poznatků a jevů ke všem procesům probíhajícím v lidské společnosti, potom bychom ji pokládali za *společenskou informaci*. Tu její složku, která by se obsahově týkala jen specificky sociálních jevů (tedy v užším chápání) — jako například otázky vývoje a reprodukce obyvatelstva, ekonomických činností lidí, vytváření sociálních útvarů a chování skupin, funkcí politických in-

stitucí apod. — bychom pak označili za *informaci sociální*.

Můžeme však výsledky pokusů o vymezení společenské a sociální informace, vycházející pouze z obsahového hlediska, považovat za dostačující? Zdá se, že nikoli. Naše úsilí se v tomto směru dříve či později nevyhnutelně ocitne u těžko řešitelného problému; co považovat za „společenskou“, resp. „sociální“ (jak tyto kategorie chápat), a co pokládat za mimosociální, mimosociální? Diference se nám zvýrazní například přijetím dalších, i když do vývoje věcí později vstupujících rozlišovacích kritérií, jimiž bychom mohli takto odlišit informace společenské od sociálních:

funkční hledisko — u sociálních informací převažuje řídicí a poznávací funkce nad komunikativní, estetickou, vzdělávací, zábavnou apod. (která naopak nechybí u společenské informace);

formálně obsahové hledisko — u sociální informace převládá snaha o standardizaci, operativnost, pravdivost atd. (zatímco u společenské informace oceňujeme také bezprostřednost, kultivovanost, zásadovost, emocionálnost apod.);

institucionální hledisko — u sociální informace stále více převládá systematizace zdrojů, zpracování a předávání informace (zatímco společenská informace v této souvislosti nepostrádá neformální komunikaci, zkrácení a jiné působení lidské fantazie).

Důležitým rysem sociálních informací je nesporně jejich *společenské*, resp. *třídní hledisko*, které ovlivňuje odraz a zachycování sociálních jevů i výpovědi a závěry týkající se těchto jevů. Význam tohoto kontextu se zesiluje v případě využití sociálních informací v procesu praktického řízení, viz [Afanasjev 1975].

¹⁰ Příkladem tohoto přístupu je definice A. D. Ursula v [Ursul 1975 : 194]: „Sociální informace je nejvyšším, nejsložitějším a nejrozmanitějším druhem ze všech informací a je imanentní vlastností a specifickým rysem sociální formy pohybu hmoty.“

¹¹ Uvedený přístup ilustrujeme vymezením A. D. Ursula v [Ursul 1971 : 201]: „Jako sociální informaci je možno chápat nejen odraz objektivní reality ve společenském vědomí, ale i ty procesy odrazu různorodosti, které probíhají ve společenském bytí nezávisle na jeho vědomí.“

¹² Reprezentativní pojetí nalezneme v pracích V. G. Afanasjeva; například v [Afanasjev 1975 : 39] je za sociální informaci pokládána „informace cirkulující ve společnosti, využitelná při řízení společenských procesů“.

lující ve společnosti, využitelná při řízení společenských procesů“.

¹³ Příkladem je vymezení O. V. Jelčaninové v [Jelčaninová 1969 : 233]: „Sociální informace tvoří vymezený systém, sestávající z řady komponentů. Komponenty jsou různé druhy informace — ekonomická, sociálně politická, o rodině a životní úrovni, vědeckotechnická a další, které mají velký význam v životě lidské společnosti.“

¹⁴ Ukázkou tohoto přístupu je vymezení sociální informace v úzkém slova smyslu u V. G. Afanasjeva v [Afanasjev 1975 : 40]: „Sociální informace je informace týkající se především vztahů mezi lidmi, jejich vzájemného působení, jejich potřeb, zájmů atd.“ Stejně pojetí lze nalézt u L. P. Jotové [Jotová 1970 : 191].

Ontologickým základem sociálních ukazatelů jsou tedy sociální informace jakožto informace o sociálních jevech. Za dva nesporně nejdůležitější zdroje sociálních informací¹⁵ a poznatků o sociálních jevech, z nichž je možné vytvářet sociální ukazatele, lze označit:

statistiku, která je informačním systémem shromažďujícím a zpracovávajícím sociálně ekonomické informace s ohledem a obsahovou orientací na potřeby především národohospodářského řízení, ať na úrovni podniků, resortů, územních celků či na úrovni národní a celostátní;

speciální výzkumy prováděné v rámci jednotlivých společenských věd: demografie, ekonomie, sociologie, sociální psychologie, statistika, výzkumy veřejného mínění atd.

U každého z uvedených způsobů zjišťování informací patří gnoseologické otázky k metodologicky nejzávažnějším. Dříve než přistoupíme k tomuto problému je třeba upozornit na úzkou spojitost mezi gnoseologickou stránkou sociálních ukazatelů a jejich funkčním zaměřením. Hlavní funkci sociálních ukazatelů, jak již jsme zdůraznili, zůstává jejich úloha informačního nástroje v procesu řízení. Proto i když jich občas využíváme také jako heuristického nástroje, je zpravidla aspekt praktického usměrňování poznávacích sociálních jevů vždy přítomen.

II. Gnoseologická stránka sociálních ukazatelů

Mají-li sociální informace zastávat funkci sociálních ukazatelů, musí splňovat tři podmínky:

1. Informace musí být získána *systematicky*, na základě *teoretického* rozboru sledovaného sociálního problému (jevu) — tedy tak, že celý poznávací proces se opírá o logicky zdůvodněný a předem vypracovaný *postup* (metodiku), který určí *objekt* zkoumání, vymezí ty z jeho *vlastností*, které nás z hlediska cílů zkoumání zajímají a konečně ze struktury objektu vybere *úroveň*, na níž se zaměří zkoumání. Vypracovaný postup (metodika) zjišťování dále určuje vlastní techniku sběru informace — zvolí sledované jednotky, vybere vhodný záznamový instrument, za-

jistí jeho spolehlivou funkci, určí okamžik (či interval) záznamu informací atd. Nejčastějšími formami systematického sledování sociálních jevů jsou evidence, hlášení, kontroly, pasporty, soupisy, šetření, výzkumy apod., které se obvykle periodicky opakují.

2. Zjištěná informace musí být *zpracována do koncentrované (agregované) podoby*, která zřehledňuje sebrané záznamy a vytváří formu umožňující decisním orgánům snadněji zhodnotit obsah (výpověď) informace.

3. Před praktickým použitím informace musí být jasné, jaká bude její *vypovídací funkce*, plynoucí ze vztahu obsahu informace k cílům řídicího procesu. Na základě charakteru a cílů tohoto procesu musí být stanoveno, o čem bude každá ze sledovaných informací vypovídat a které obecnější, nesledované vlastnosti objektu a s jakou přesností může zastupovat.

Proto je nutné věnovat v této souvislosti pozornost některým problémům systematického zjišťování sociálních jevů jako základu praktického využití sociálních ukazatelů, dále otázkám jejich formy a schopnosti indikativní výpovědi.

II. 1. Systematické zjišťování sociálních jevů

Jak už jsme naznačili, systematické získávání sociální informace představuje provedení řady *teoreticko-metodologických a prakticko-organizačních operací* označovaných jako *metodický postup*. Každý konkrétní metodický postup musí *vycházet z cílů*, pro něž se informace zjišťují. Proto v každém metodickém postupu jsou vedle obecných operací, vyplývajících z metodologie společenských věd, obsaženy i některé specifické činnosti jako výraz aktivního přístupu poznávacího subjektu ke konkrétní situaci.

Základní úlohou systematického zkoumání sociálních jevů je vymezení *objektu* a *předmětu* zjišťování. Z obecného, teoreticko-metodologického hlediska se nám sociální realita jeví jako složitý systém, tvořený mnoha sociálními prvky a vztahy, vzájemně vnitřně propojenými a závislými

¹⁵ Například V. G. Afanasjev v [Afanasjev 1975: 87–103] řadí k nejdůležitějším zdrojům sociální informace: 1. konkrétní sociologické výzkumy, 2. sta-

tistiku, 3. sociální experiment, 4. bezprostřední styk s masami, 5. studium dokumentů, materiálů, zpráv, hlášení.

mi. Z tohoto systému si podle konkrétní potřeby vyčleníme objekt zkoumání specifikací jedné či spíše několika vlastností. Takové vlastnosti, které bychom mohli označit za objektové, slouží k vymezení sociálního charakteru a sociální funkce sledovaného objektu a k určení jeho velikosti a časoprostorových souřadnic. Při vlastním zjišťování informací plní tyto vlastnosti kontrolní, identifikační funkci, jejímž prostřednictvím dále zpřesňujeme vymezení konkrétního objektu.

Problémové jevy a procesy, které se váží na cíl zkoumání a které nás na vymezeném objektu budou zajímat, vydělují předmět. Na něm definované vlastnosti, mohli bychom je nazvat předmětovými, tvoří ohnisko našeho zjišťování.

II. 2. Vlastnosti sociálních objektů

Celý proces systematického zjišťování sociálních jevů musí být od samého počátku zaměřen na zkoumání *vlastností*.¹⁶ Prostřednictvím vlastností zkoumaný objekt vydělujeme z komplexní reality, stejně jako jej později prostřednictvím dalších vlastností poznáváme. Na určitém vývojovém stupni našich znalostí sociální reality je soubor vlastností, které na sociálních objektech rozpoznáváme, značně skromnější než počet vlastností na těchto objektech reálně existujících. V poznávacím procesu pracujeme s *identifikačními vlastnostmi*, jimiž vydělujeme zkoumaný objekt z reality a zařazujeme jej do poznatkového systému, a s *poznávanými vlastnostmi*, které závisí na předmětu našeho poznání a které v procesu poznání sledujeme, zkoumáme.

V závislosti na povaze dané sociální vlastnosti i na zvoleném poznávacím přístupu k ní lze odlišit případy *přímo* (bezprostředně) *zjistitelných vlastností* od těch, k jejichž poznání docházíme *zprostředkovaně*, na základě poznatků o jiných vlastnostech, které v dané souvislosti pokládáme za věcně či logicky blízké; takto zastupované vlastnosti můžeme označit za *indikované*.

Klasifikací vlastností sociálních objektů je v metodologické literatuře věnována poměrně značná pozornost [Coleman 1970; Nowak 1975: 67–89]. Například Lazarsfeldova a Menzelova [Lazarsfeld – Menzel: 426] kategorizace je založena na praktických zkušenostech se zpracováním sociologických dat a vypadá takto:

1. *analytické vlastnosti* — jsou založené na datech získaných o jednotlivcích,
2. *strukturální vlastnosti* — vycházejí z dat o vztazích mezi jednotlivci,¹⁷
3. *celostní (globální) vlastnosti* — nejsou získány zpracováním informací o jednotlivcích, jak tomu bylo v prvním případě, ale o celcích přímo.

K odlišné klasifikaci vlastností docházejí oba autoři, když za základní diferenciací kritérium zvolí vztah jednotlivce a celku; výsledek vypadá takto:

1. *absolutní vlastnosti* — jako charakteristiky jednotlivců, získané bez ohledu na charakteristiky celku, popřípadě bez ohledu na vztah jednotlivce k ostatním členům skupiny,
2. *relační vlastnosti* — jsou založeny na informacích o vztazích mezi poznávaným individuem a ostatními členy,
3. *komparativní vlastnosti* — charakterizují jednotlivce porovnáním jeho hodnot s hodnotami (jejich rozložením) kolektivu,
4. *kontextuální vlastnosti* — popisují jednotlivce hodnotami jeho skupiny.

Pro řízení sociálních procesů je totiž zvláště důležité povšimnout si kvalitativních proměn vlastnosti při změně úrovně našeho nazírání na sociální objekt. Všechny sociální objekty lze totiž pokládat za strukturované celky, mající charakter systémů. Sestávají z částí, dále dělitelných často až na úroveň jedinců (individuů), a mezi těmito prvky existují složité relace. A stejně jako se změnou úrovně sociálního celku či vztahu se mění jejich sociál-

¹⁶ V metodologii se zkoumané vlastnosti obecně dělí na intenzivní vlastnosti, které můžeme uspořádat, srovnat, a na extenzivní, které jsou aditivní [Čížek 1969 : 408]. Například K. Berka tuto tradiční dichotomii modifikuje „na trichotomii extenzivní-inextenzivní-intenzivní, kterou lze uvést do vztahu se známou klasifikací pojmů, zahrnující pojmy

metrické (kvantitativní), komparativní a klasifikační.“ [Berka 1971 : 547].

¹⁷ Za podnětný terminologický návrh lze pokládat názor S. Nowaka v [Nowak 1975 : 72], aby se analytické vlastnosti nazývaly agregátními a strukturální systémovými.

ni povaha, mění se i podstata vlastností. U vyšších úrovní sociálních celků jsou i jejich vlastnosti složitější a komplexnější.

Lazarsfeldovy klasifikace vlastností sociálních objektů vycházejí z hlediska strukturální hierarchie.¹⁸ Charakter vlastností sociální reality se však nemění pouze v závislosti na úrovni jejich nositelů, resp. na úrovni jejich pozorování, ale liší se i podle věcného (obsahového) určení. Z tohoto hlediska bychom mohli vlastnosti dělit na demografické, ekonomické, sociologické, psychologické či jinak. I u sociálních objektů stejné úrovně jsou nepochybně snáze zjistitelné například jejich fyzické vlastnosti (velikost, stáří) než vlastnosti psychické (spokojenost) či dokonce sociální (postavení, prestiž). Vědomí různé míry složitosti vlastností sociálních objektů (metodologických kořenů této složitosti) je jedním z předpokladů správného zkoumání vlastností.

II. 3. Vymezení úrovně vlastnosti

Vlastnímu zjišťování stavu vlastnosti obvykle předchází zdůvodněné rozhodnutí, na které úrovni sociálního objektu¹⁹ budeme vybírat a posléze zkoumat jednotky. Volbou úrovně zjišťování se mimo jiné vymezuje vypovídací rámec zjištěných informací.

Každá informace především vypovídá o vlastnostech na té úrovni objektu, na níž byla zjištěna. Takovou výpověď můžeme označit za přímou. Kromě toho však můžeme její *agregaci* získat ještě tzv. *odvozenou výpověď* o stavu vlastnosti na vyšší úrovni sociálního objektu. Například pracovní výkon brigády bychom vy-

jádřili agregací (sumací) produktu výrobného všemi jejími členy.²⁰ Přitom by nám neměl unikat významný metodologický rozdíl mezi přímou a odvozenou výpovědí, odrážející se v obsahovém posunu obou informací. Odvozená výpověď se může snáze stát zdrojem *nepřiměřených (neadekvátních) závěrů*. Agregací získaných informací se totiž připravujeme o možné zachycení vlivu *vztahů* mezi částmi na stav vlastnosti celku. Například pracovní výkon brigády by mohl ve skutečnosti být vlivem spolupráce mezi jejími členy vyšší než činil výsledek agregovaného výpočtu.

Uvědomíme-li si, že adekvátnost odvozené výpovědi klesá úměrně zvětšujícímu se rozdílu mezi úrovní zjištění a úrovní aplikace výsledků, potom by v praxi prováděný výběr úrovně sledování sociálního objektu měl být odvozen z cílů, pro něž se zjišťování provádí, resp. z porovnání výše nákladů na získání přímé informace a velikosti ztrát, které by mohlo přinést využití odvozené výpovědi.

V řízení sociálních procesů často operujeme s takovými vlastnostmi sociálních objektů, které pro jejich složitost nemůžeme zatím přímo empiricky sledovat. Proto jsme nuceni uchýlit se k tzv. *frakčnímu vymezení* [Etzioni — Lehman: 1967] těchto vlastností, při němž nahrazujeme složitější vlastnost jednou či spíše několika vlastnostmi jednoduššími — empiricky sledovatelnými.²¹ Máme při tom zato, že sledovatelné vlastnosti zastupují složitější vlastnosti s přiblížením, které z hlediska praktických cílů zkoumání můžeme pokládat za postačující. Informace získané z poznatých vlastností nám potom v tomto myšlenkovém modelu indikují stav vlastností nepoznatých.

¹⁸ Například Johan Galtung v [Galtung 1967 : 40] shrnul uvedenou klasifikaci takto:

	absolutní (dále ne- členitelné)	vlastnosti založené na distribuci struktury inkluzi		
jednotka stupně n	absolutní	komparativní	relační	kontextové
jednotka stupně n + 1	globální	analytické	strukturní	—

¹⁹ Jak uvádí N. S. Mansurov, lze například životní způsob vymezit na různých úrovních sociálního systému — buď jako životní způsob jednotlivce,

malé sociální skupiny, organizace, územního společenství, společenských tříd nebo jiných společenských skupin a kategorií či konečně jako životní způsob celé společnosti nebo celé společensko-ekonomické formace. Viz [Mansurov 1974].

²⁰ Blíže k otázce agregace a desagregace v sociologii viz [Hannan 1971].

²¹ Jak uvádí M. Illner, druhým typem frakčního měření je charakterizace složených objektů prostřednictvím vlastností, jež jsou odvozeny z vlastností jejich prvků. „Společným rysem obou případů je skutečnost, že zatímco závěry se formulují na úrovni celků (celků-objektů nebo celků-vlastností), potřebné empirické ukazatele jsou k dispozici pouze na úrovni prvků (prvků-dílčích sociálních objektů, resp. prvků-dílčích vlastností).“ Viz [Illner 1975].

II. 4. Zjišťování stavu vlastnosti²²

Na úrovni *empirického* přístupu se obsahově logické určení vlastnosti sledovaného objektu transformuje do *znaku*. Znak je poznávacím prostředkem k zjištění, symbolickému vyjádření a zaznamenání konkrétní empiricky sledovatelné vlastnosti. Znak není pouhým mechanicky chápaným zrcadlovým odrazem skutečnosti; jeho poznávací charakter je dán teoretickým přístupem ke sledované vlastnosti a plyne ze snahy postihnout podstatné stránky proměn vlastnosti s ohledem na potřeby a cíle zkoumání.²³

Složitější vlastnosti jsme na určitém stupni poznání společenských jevů a procesů schopni vyjádřit jen jako teoretické pojmy. K empirickému poznání takové vlastnosti (v tomto kontextu označované za *multidimenzionální*) se potom přiblížíme prostřednictvím její operacionalizace do několika empiricky sledovatelných proměnných.²⁴

Jednodušší, jednodimenzionální vlastnosti sociálního objektu je poznávající subjekt schopen odrážet v relativní úplnosti, komplexnosti.²⁵ Ani zde však nedostaneme znak automaticky. Jeho vytvoření musí nezbytně předcházet *teoretické vymezení obsahu vlastnosti*, které by odpovídalo cílům, pro něž se má vlastnost sledovat. Zajímá-li nás například vlastnost „věk“, můžeme u jednotlivců hovořit o právním, fyziologickém či demografickém atd. vymezení této vlastnosti; u sociálních celků na vyšší úrovni bychom hovořili spíše o „stáří“, které opět můžeme chápat buď jako historické trvání celku, nebo dané věkem členů organizace, výkonem celku apod.

Druhým krokem při vytvoření znaku je *vymezení (určení) stavů*, jichž sledovaná vlastnost nabývá a které jsme schopni empiricky rozlišovat; tím dostaneme *hodnoty* znaku. Například zatímco „právní

věk“ bude nabývat hodnot právní dospělosti, resp. nedospělosti, tak u „fyziologického věku“ půjde spíše o stupně biologické zralosti a u „demografického věku“ budou obvykle hodnoty odpovídat časoměrným jednotkám atd.

Při praktickém zjišťování vlastností sociálního objektu se pojmu znak v této souvislosti používá obvykle jen u společenskovedních výzkumů (kde v situaci ekonomického, sociologického či psychologického měření se někdy hovoří o škálách); jinak při evidenční a soupisové praxi označujeme sledované znaky za položky, ukazatele atd. O zjištěných variantách znaku, vyjádřených nebo zpracovaných do číselné podoby, hovoříme často jako o *datech* [Yezhov 1969: 2].

Empiricky zjištěné hodnoty znaku v praxi dále sumarizujeme a zpracováváme na základě postupů statistické teorie hromadných jevů a vztahů mezi nimi. Zpracováním znaků dostáváme nové charakteristiky. Tyto *odvozené (druhotné) znaky* potom vypovídají o objektech na vyšší úrovni nebo o složitějších vlastnostech, resp. o obojím. Takto vzniklé nové parametry sociálních celků v praxi označujeme za *indexy, koeficienty, míry* apod.

II. 5. Indikátory

Jak již bylo řečeno, složité sociální jevy někdy nemůžeme zjišťovat přímo a o jejich stavu se dovídáme prostřednictvím jiných, poznávaných vlastností. Znaky, resp. charakteristiky, jejichž prostřednictvím jsme zjistili stav poznávaných vlastností, se tak pro nás stanou *indikátory* složitější indikované vlastnosti (indica-tum).

Tato operace, kdy z jednodušejší zjistitelných vlastností usuzujeme na stav jevů hůře postižitelných, není v poznávacím procesu ničím neobvyklým; běžně se užívá ve vědách přírodních (medicína, bio-

²² Radě otázek, kterých se v tomto odstavci dotýkáme, věnovala pozornost i diskuse o měření v sociologii, která byla publikována na stránkách Sociologického časopisu — blíže viz [Měření 1973]. Několik prací k této tematice publikoval v posledních letech F. Zich — viz [Zich 1974] a [Zich 1975].

²³ J. K. Vojsvíllo v [Vojsvíllo 1973 : 120] k tomu poznamenává: „Proces hledání podstaty predmetů je procesem hledání určitých vysvětlení určitých znaků.“

²⁴ Praktický příklad této operace spolu s objasněním některých základních problémů s ní souvisejících nalezneme v [Holda 193].

²⁵ Naznačený proces převedení vlastnosti do znaku je složitější povahy viz [Zich 1975 : 382–383]; relativní úplnost a komplexnost odrazu vlastnosti plyne z aproximativní a variabilní povahy znaku. Znak „není zrcadlovým odrazem vlastnosti nebo její složky. Je vždy odvislý od způsobu jeho konstrukce a má ve vztahu k vlastnosti vždy parciální charakter, neboť každá reálná vlastnost je složitější než její zachycení v poznávacím procesu. To znamená v praxi, že ke konkrétní vlastnosti může být konstruována řada znaků.“ [Zich 1975 : 385].

logie, klimatologie atd.) i technických. Metodologicky se otázky indikátorů ve společenských vědách rozpracovávají řadu let. Jedny z prvních prací na tomto poli, napsaných z pozic krajního neopozitivismu, publikoval v padesátých letech Paul F. Lazarsfeld.²⁶

V posledních letech věnují velice intenzivní pozornost indikátorům společenských věd pracovníci v Sovětském svazu, a to jak v přístupech tradiční politické ekonomie, tak i v přístupech sociologických, kriticky navazujících na Lazarsfeldovy práce.²⁷ V socialistických zemích se těmto otázkám dále věnují polští sociologové, kteří většinou vycházejí z poznatků logiky.²⁸ S indikátory sociálních jevů operují ve svých výzkumech také pracovníci v NDR.²⁹

Možnosti indikovat složitější vlastnosti sociálních objektů prostřednictvím charakteristik jednodušších, zato však snáze empiricky zjištěných vlastností, rozpracovává tedy i marxistická teorie. Na rozdíl od buržoazních teorií (novopozitivismu, empirismu atd.) však nikdy nepřehlíží ten fakt, že takový postup, obvykle vyvolaný tlakem praxe a snahou po empirickém ověření teoretických poznatků, vždy nutně redukuje a zplošťuje složitou sociální realitu.

Proto je třeba zvlášť pozorně rozlišovat *indikátory apriorní*, u nichž víme, že budou využity ve své indikativní funkci dříve než provedeme zjištění stavu vlastností, od *indikátorů aposteriorních*, o jejichž nové indikativní funkci se rozhodne až po sběru informací, resp. po jejich zpracování. Apriorní indikátory mají ve srovnání s aposteriorními některé metodologické přednosti. Příprava apriorních

indikátorů na jejich indikativní funkci může být provedena s hlubší teoretickou fundovaností; mohou být konstruovány a hodnoty zjišťovány s ohledem na cílovou indikativní funkci. Navíc během celého dlouhodobého poznávacího a zpracovávajícího procesu lze tyto charakteristiky podle cílových potřeb upravovat. V neposlední řadě mají apriorní indikátory tu přednost, že jejich indikované výpovědi můžeme konfrontovat s informacemi o vlastnostech, které jsou s indikovanými vlastnostmi v nějakých přímých vazbách. Informace o těchto kontrolních vlastnostech si zajistíme tak, že příslušné charakteristiky zahrneme přímo do zjišťování.

S ohledem na uvedené skutečnosti budeme, pokud nám podmínky praxe a konkrétní situace dovolí, při konstrukci sociálních ukazatelů dávat přednost apriorním indikátorům před aposteriorními.

III. Funkční stránka sociálních ukazatelů

Nechápeme sociální ukazatele jen jako indikátory určitých sociálních jevů, resp. složitějších sociálních vlastností. V takovém případě bychom setrvali stále na gnoseologické úrovni, která není u sociálních ukazatelů ani stránkou jedinou, ani konečnou dominantní. Tou, jak se domníváme, je úroveň heuristická, kde nám jde spíše o to, jak plní sociální ukazatele funkci poznávacího nástroje pro potřeby řízení sociálních procesů, nakolik umožňují formulovat (stanovit) cíle sociálního rozvoje a kontrolovat jejich dosahování, jak dalece odrážejí efekty decizních zásahů apod. V tomto směru jakoby sociální ukazatele spíše „ukazovaly“ než pouze „indikovaly“, resp. prostřednictvím indi-

²⁶ Blíže viz [Lazarsfeld — Barton 1951] nebo [Lazarsfeld — Rosenberg 1965]. Indikátory vymezuje (s. 15) jako vybrané, přímo sledovatelné položky určitého pojmu.

²⁷ Tato problematika je zpracovávána zejména v Institutu sociologických věd AN SSSR v Moskvě, kde například počátkem minulého roku byla předána k tisku kniha *Postrojenije i sposostavlenije pokazatelej v sociologičeském issledovaniji*. Indikátory vymezují pracovníci ústavu jako „empiricky zjištěný fakt, reálně existující jev — pozorovatelný a měřitelný zástupce (ale ne náhradník) jiného, skrytého jevu, který je nedostupný pozorování a měření“. Viz [Andrejev — Kabyšča 1975 : 115–116].

²⁸ Jako hlavního reprezentanta tohoto přístupu v Polsku lze uvést S. Nowaka, který ve své práci [Nowak 1975 : 120] vymezuje indikátor takto: „Ukazatel je určitou vlastností, událostí nebo jevem, při jehož výskytu s jistotou, s určitou pravděpodob-

ností nebo konečně s pravděpodobností vyšší než průměrnou soudíme, že se objeví jev, který nás zajímá. Termín „ukazatel“ může být chápán užším nebo širším způsobem. V užším pojetí může být ukazatelem pouze porovnatelná vlastnost nebo jev, v širším chápání není porovnatelnost nezbytná k tomu, aby něco mělo být uznáno za „ukazatel“.

Podobně například E. Mokrzycki v [Mokrzycki 1971 : 71] definuje indikátor tímto schématem „Předpoklady: (1) Jedinec se chová způsobem Z; (2) Kdykoliv se někdo chová způsobem Z, potom je charakterizován postojem P. Závěr: (3) Pojem P charakterizuje osobu O. Tvrzení (2) vymezuje vlastnost Z jako ukazatel vlastnosti P.“

Dalším reprezentantem tohoto směru je T. Pawlovski [Pawlovski 1969].

²⁹ Například v práci [Friedrich 1970 : 46] se o indikátorech píše, avšak v poněkud úzkém vymezení: za indikátor je považována otázka, neboť „každá otázka má indikační funkci“ (s. 46).

kativních schopností plnily svoji hlavní metodologickou funkci – ukazovat.³⁰

III. 1. Sociální ukazatele jako informace pro řídicí praxi

Na heuristické úrovni jsou metodologické požadavky na sociální ukazatele opět o něco vyšší, než tomu bylo při gnoseologickém pohledu. Kromě nároků, které na tyto informace klade poznání složité sociální reality a jejího vývoje, je v této souvislosti navíc nutné řešit řadu problémů vyplývajících ze snahy o záměrné ovlivňování a řízení vývoje těchto objektů a jejich vlastností.

Sociální ukazatele jsou informací pro řídicí praxi.³¹ Proto jsou *potřeby praktického řízení sociálních procesů* důležitým kritériem při hodnocení informačního přínosu sociálních ukazatelů. Toto kritérium však nestavíme do protikladu s požadavkem *metodologické správnosti* využívaných sociálních informací. V konkrétní situaci musíme dát pozor, abychom se pod vlivem zdánlivě neslučitelných napětí mezi oběma pohledy neocitli v některé z krajností

– buď na pozicích čistého *scientismu*, který by nás s ohledem na složitost sociálního objektu, na nedokonalost poznávacích nástrojů, na nedostatečnou teoretickou podloženost tohoto přístupu posléze nutně přivedl až k akademické skepsi, odmítající možnost řízení sociálních procesů, včetně jeho nástrojů – sociálních ukazatelů, a ústící tak v krajní nihilismus, – nebo na podobně nežádoucím *pragmatismu*, který celou situaci zjednodušuje tím, že se odvrací od teoretických a me-

todologických požadavků na tvorbu sociálních ukazatelů; vychází z přesvědčení, že vše co vyhovuje požadavkům praxe je samo sebou správné, tím však snadno sklouzává k voluntarismu a subjektivismu.

Je třeba respektovat obě hlediska a při respektování konkrétní situace se snažit vyhovět i náročným, z hlediska někdy zúženého pohledu praxe zdánlivě jen situaci komplikujícím a nic užitečného do věci nevnášejícím teoretickým nárokům. Je třeba počítat s tím, že potřeby procesu praktického řízení si obvykle vyžadují daň na metodologické úrovni celého postupu řízení sociálních procesů. Zdaleka ne vždy se podaří udržet metodologickou úroveň na výši, jakou stanovily teoretické požadavky.

III. 2. Obsah sociálních ukazatelů

Obsah výpovědi sociálních ukazatelů je rozmanitý a je zejména ovlivněn povahou vybraných vlastností, jevů a procesů, které mají ukazatele charakterizovat a které jsou podřízeny cílům, pro něž se ukazatele vytvářejí, dále jsou ovlivněny teoretickým přístupem k úloze atd. Neomezená meritorní variabilita mezi vlastností sociálních objektů a šíře sociálních procesů, jichž využíváme při praktickém řízení, se odrážejí také v neomezeném obsahu výpovědi sociálních ukazatelů. Přístupovat k analýze obsahu sociálních ukazatelů na této obecné úrovni – aniž by bylo přihlíženo k souvislostem s konkrétním řídicím procesem – se nezdá být efektivní. Proto se pokusíme o obsahovou typologii sociálních ukazatelů na základě

³⁰ Přestože celá tato oblast trpí mimo jiné také značnou terminologickou neujasněností, kterou není možné rozřešit v jediné poznámce, pokusíme se navrhnout a zdůvodnit některé konvence, jichž se budeme sami v dalším výkladu držet. Termíny sociální ukazatele a sociální indikátory považujeme za synonyma. (Na rozdíl například od N. S. Mansurova, který považuje sociální indikátory za kvantitativní, číselné vyjádření sociálních ukazatelů, které jsou naproti tomu konkretizací abstraktních pojmů. Blíže viz [Mansurov 1974 : 12–13]). Přitom ovšem sami dáváme přednost termínu sociální ukazatel, a to z toho důvodu, že méně svádí k asociacím s termínem indikátor a tím i setrvávání pouze na gnoseologické úrovni; naopak jako „ukazatel“ mívá více do pojmového aparátu řízení a plánování, byť dosud chápaného spíše jako národohospodářského.

³¹ Jak dále ještě ukážeme, zdaleka ne všechny informace používané při řízení sociálních procesů lze považovat za sociální ukazatele. Na tomto místě bychom chtěli upozornit na to, že nelze všechny

informace získané z aplikovaných sociologických výzkumů (prováděných pro potřeby řídicích útvarů), být by byly vyjádřeny ve formě dat (číselných hodnot), automaticky pokládat za sociální ukazatele, vhodné informační nástroje řízení sociálních procesů. Přes řadu předností a jinak nenahraditelných výhod mohou být informace ze sociologických výzkumů zdrojem chyb v řídicí praxi (neuvádíme přitom chyby plynoucí z jejich nekritického využití). Slabinou informací získaných sociologickými výzkumy – zejména v praxi u nás rozšířené – je jejich jednorázovost. Sociologické informace pak mohou málo vypovídat o dynamice vývoje sledovaných jevů. Kromě toho se jednorázovost stává zárodkem neaktuality v řízení používaných informací. Vždyť často při řízení sociálních procesů vycházíme ze závěrů výzkumů provedených před třemi až pěti, ale i více lety. Zdrojem chyb v řízení může být také neadekvátní přenesení sociologických informací z jiných objektů, na první pohled zdánlivě analogických.

rozdílných funkcí, které mají v procesu řízení sociálních jevů.

Nejdříve si všimneme *úlohy*, kterou sociální ukazatelé hrají v procesu řízení (resp. ke které jeho fázi se váží). Z tohoto hlediska můžeme ukazatele rozlišit na ty, jejichž prostřednictvím sociální vlastnosti poznáváme, a na ty, jež používáme k vlastnímu řízení a kontrolování vývoje. Ukazatele, jimiž sociální objekt a jeho vlastnosti pouze poznáváme, bychom mohli z hlediska celkového procesu řízení označit za pomocné. Stejnou funkci samozřejmě splňuje i druhá skupina ukazatelů, která však ve srovnání s první se nadto uplatňuje při (samotném procesu) řízení sociálních jevů.

Z hlediska *strategie řídicího procesu* mohou ukazatele zachycovat buď *prostředky*, nebo *cíle* rozvoje sociálního objektu. Toto rozlišení je významné zejména pro praktické řízení, kde správná proporce důrazu na prostředky a cíle je základním předpokladem úspěchu.

Podle schopnosti *hodnotit* dosažený stav, porovnávat jej s cíli a normami, můžeme dělit ukazatele na *preskriptivní* (normativní), nebo pouze *deskriptivní*. Preskriptivní ukazatele se v závěrečné fázi řídicího procesu stávají základem pro vyjádření jeho efektivity.

Zákonitosti a povaha vývoje sledovaných sociálních vlastností dělí ukazatele na *plánovatelné* a *neplánovatelné*, resp. na *prognózovatelné* a *neprognózovatelné*. To, že hodnoty některých ukazatelů nelze apriori plánovat či prognózovat, je dáno nejen charakterem vlastností a jevů, které odrážejí (například hůře se plánují a prognózují stavy tzv. subjektivních faktorů), ale také postavením sledovaného sociálního objektu v hierarchické struktuře řízení (např. hodnoty některých ukazatelů mohou být direktivně určené).

Stejně jako se může u jednotlivého sociálního ukazatele měnit obsah výpovědi v závislosti na změně jeho referenčního rámce, může se změnit i jeho funkce.

V jednom případě můžeme určitý ukazatel chápat například jako ukazatel prostředků, v jiné souvislosti nám může zachycovat cíle řízení.

Obsah sociálních ukazatelů se obecně nemění jen v závislosti na funkci. Důležitým faktorem je také výchozí *teoretický přístup* ke sledované sociální vlastnosti. Z tohoto hlediska můžeme sociální ukazatele klasifikovat jako *demografické*, *ekonomické*, *psychologické*, *sociologické*, *statistické* apod. Volba teoretického přístupu, která ovlivňuje formu a obsah výpovědi každého ukazatele, by měla vycházet z cílů a záměrů celého řídicího procesu.

V každém případě je obsah sociálních ukazatelů jen *parciálním odrazem* sledovaných sociálních vlastností. Přitom jednotlivé ukazatele zachycují spíše jevovou stránku vlastností než její podstatu. S tím je třeba počítat zejména při jejich využití v řízení. Obsahová stránka sociálních ukazatelů by se tedy měla zaměřit na odraz těch aspektů sociálních vlastností, jejichž prostřednictvím (ať už přímo nebo zprostředkovaně) můžeme regulovat a řídit další vývoj. Vzhledem k tomu, že tato úloha souvisí s odhalením podstaty jevů a poznáním zákonitostí její kvalitativní proměny, bude nutné jednotlivé sociální ukazatele sdružovat do *soustav* vytvářených na základě teoretického rozboru sledovaného sociálního objektu a reprezentujících jeho systémovou a komplexní povahu.³² Teoretická koncepce soustavy ukazatelů odráží cíle řídicího procesu a s ohledem na podstatu sledovaných vlastností modifikuje obsahovou výpověď a funkci každého sociálního ukazatele.

III. 3. Forma sociálních ukazatelů

Základní dvě formy sociálních ukazatelů jsou buď *kvantitativní* (nejběžněji číselná) podoba, nebo *kvalitativní* výpověď. Na rozdíl od některých autorů [Lazarsfeld – Menzel 1964: 423] nepovažujeme za východisko této dichotomie rozlišení sociál-

³² Významu teoreticky zdůvodněné soustavy sociálních ukazatelů pro zmírnění parciálního, jevového a operacionalizací redukováného vypovídacího charakteru jednotlivého ukazatele byla věnována pozornost například ve studiích [Foret 1974]. Byla v ní mimo jiné potvrzena složitost konstrukce soustav sociálních ukazatelů. Mají-li tyto soustavy splňovat nároky, které na ně klade řízení sociál-

ních procesů, potom je třeba počítat s tím, že jejich vytváření je postupný proces, jehož cílem je zachycení podstaty sociálních jevů. Plně zde platí slova V. I. Lenina: „Lidské myšlení se nekonečně prohlubuje od jevu k podstatě, od podstaty prvního, abych tak řekl, řádu k podstatě druhého řádu atd. bez konce.“ [Lenin 1960 : 259].

ních vlastností na kvalitativní a kvantitativní ve formálně logickém smyslu. Takové odlišení pokládáme za podružné, neboť nerespektuje skutečnost, že kvalitativní i kvantitativní stránka jsou v jevech obsaženy v dialektické jednotě. A zvýraznění jednoho či druhého aspektu považujeme spíše za důsledek teoreticko-praktického přístupu ke zjišťování stavu vlastnosti, resp. za vliv věcného vymezení vlastnosti.³³ Zejména se zde projevuje vliv znaku jako hlavního nástroje na zachycení a symbolické vyjádření stavu sledované vlastnosti.³⁴

Charakter některých obecnějších vlastností nám nedovoluje převést je do redukováné číselné podoby. Maximálním výsledkem takové snahy může být symbolické, avšak nečíselné vyjádření, neztrácející svoji kvalitativní povahu. Vlastnosti, jejichž stav takto vyjadřujeme, jsou obvykle příliš *obecné*, mají relativně *konstantní povahu* (například výrobní typ podniku – průmyslový, charakter vlastnictví výrobních prostředků daného území – státní atd.), resp. tvoří *cílovou vlastnost, hodnotu* (například vybudování komunistické společnosti). Přestože tyto informace přinášejí podstatné výpovědi o základních, kvalitativních charakteristikách sledovaného sociálního objektu, někdy se zřejmě pro svůj obecně známý stav ani mezi sociální ukazatele nezahrnují. Z hlediska nároků praktického řízení sociálních procesů se tato forma ukazatelů nehodí v případech, kdy mají vyjadřovat vlastnosti, u nichž by v průběhu řídicího procesu mělo dojít ke změně stavu nebo k dosažení nějaké cílové hodnoty. Podoba výpovědi neumožňuje dost precizně posoudit, jakého stupně vývoje vlastnosti jsou a jak bylo dosaženo a co ještě chybí k dosažení vytčeného cíle.

V praktickém řídicím procesu získává

každá informace, je-li *vztahena* k jiným informacím, stavům, skutečností, poznatkům atd., novou významovou dimenzi. A právě pro operaci srovnání má číselná forma informace řadu předností – vzájemné relace jsou při redukováné číselné formě výraznější a patrnější, za určitých metodologických podmínek lze tyto informace dále agregovat a kondenzovat, jejich zpracování a vyhodnocení může být prováděno operativnějšími a exaktnějšími postupy apod.

Například při sledování vlivu novotvarů na úmrtnost v ČSSR nebudeme pracovat jen s úhrnným počtem úmrtí na tato onemocnění, ale s poměrem jeho výskytu (hodnota tohoto ukazatele činila v roce 1975 230,2 na 100 000 žijících obyvatel) či s procentuálním vyjádřením podílu novotvarů na celkovém počtu zemřelých (v roce 1975 to bylo 20,1 %). Porovnáním s ostatními příčinami smrti zjistíme závažnost novotvarů, které byly v roce 1975 druhou nejčastější příčinou za nemocemi ústrojí oběhového (podílely se na úmrtích 49,7 %). Při hodnocení vývojové dynamiky úmrtnosti na novotvary u nás se ukáže neustále stoupající tendence, a to tempem, které od roku 1945 do roku 1969 zaznamenalo zdvojnásobení hodnoty ukazatele úmrtnosti – ze 109,9 v roce 1945 na 218,3 v roce 1969. K hlubšímu rozboru tohoto problému bychom dále potřebovali znát strukturu úmrtnosti na novotvary podle pohlaví, věku a dalších charakteristik, stejně jako bližší specifikaci druhu novotvarů, úspěšnost lékařského ošetření apod.

Dříve než rozebereme možné případy srovnání mezi ukazateli vyjádřenými v číselné podobě, je třeba si všimnout, jak poznávací proces ovlivňuje vypovídací stránku sociálních informací. Jedná se především o tyto tři faktory: *vymezení objektu*, na němž je informace zjištěna; *výběr vlastností*, resp. *znaků*, které určují způsob zjištění obsahu vlastnosti, a konečně *stanovení času* (časové okamžiku či intervalu) zjištění stavu vlastnosti.

³³ K této problematice viz blíže například [Úvod 1972 : 199]: „Všechny věci a jevy mají vždy kvantitativní i kvalitativní znaky. Kvantitou rozumíme velikostní určení, kvalitou souhrn podstatných vlastností. ... Jednotě kvantitativních a kvalitativních znaků říkáme míra. Všechny věci mají svou míru, tj. jejich kvalita je vázána na velikostní poměry. ... Kvantita a kvalita tvoří tedy zároveň jednotu i rozpor, jsou navzájem v dialektickém vztahu.“ Podobně se k problému vyjadřuje například F. Zich [Zich 1975 : 376].

³⁴ Je zajímavé, jak se číselná forma stala definiční charakteristikou ekonomických ukazatelů. Srov. [Dado 1966 : 141]: „Ekonomický ukazatel – číselný alebo iný kvantitatívny údaj vyjadrujúci

určitú stránku alebo etapu budúceho ekonomického procesu v naturalno-vecnej alebo hodnotovej (peňažnej) forme“.

[Kašpar – Jílek – Matějka – Roubíček 1969 : 13]: „Číselnou informací o určitém ekonomickém jevu označujeme podle dnešní terminologie statistiky i plánu názvem ukazatel.“ [Ekonomická 1972 : 534]: „Ukazatel hospodářský, číselný údaj, který charakterizuje činitele, podmínky, průběh nebo výsledky určitého přesně vymezeného hospodářského procesu (jevu), popřípadě vztahy mezi několika procesy (jevy).“ [Jasin 1976 : 31]: „V této práci se pod ukazatelem obvykle rozumí výrok obsahující kvantitativní charakteristiku některé vlastnosti odrážejícího objektu.“

Proces vzájemného srovnání hodnot několika sociálních ukazatelů je tedy vymezen schématem, jehož prvky tvoří objekt, znak a čas. Na základě zkoumání totožnosti či rozdílnosti těchto prvků u srovnávaných ukazatelů je možno provést zobecnění možných případů, jejichž konkrétní podobu ilustrujeme několika zvolenými příklady statistických ukazatelů z publikace [Vybrané 1976]:

1. *situace*: Máme různé objekty, stejný znak, stejný čas: můžeme srovnávat hodnoty stejného ukazatele zjištěné ve stejném okamžiku (intervalu) u několika různých objektů.

Za jeden z ukazatelů zdravotního stavu obyvatelstva můžeme vybrat střední délku života, která v roce 1970 byla v ČSSR – 69,62 roků; v ČR – 69,56 roků a v SSR – 69,82 roků.

2. *situace*: Máme stejný objekt, různé znaky, stejný čas: na téže objektu srovnáváme různé ukazatele zjištěné za jeden časový okamžik (interval). V závislosti na věcném obsahu ukazatelů lze případně přejít ke konstrukci složitějších *agregovanějších charakteristik*.

K ukazatelům sociálního složení studentů prvních ročníků vysokých škol v ČSSR řadíme podíl studentů dělnického původu, který ve školním roce 1973/74 byl 37,3 %. Podíl dělníků v obyvatelstvu ČSSR byl na konci roku 1973 60,5 %.

3. *situace*: Máme stejný objekt, stejný znak, různé časy: můžeme srovnávat vývoj hodnot ukazatele na jednom objektu během několika časových okamžiků (intervalů). Pokud to periodicita zjišťování hodnot dovolí, můžeme z nich vytvořit daný ukazatel ve formě *časové řady*.

Forma časových řad postihuje vývoj sociálního jevu, čímž se stává předpokladem pro zkoumání jeho podstaty.³⁵

Poválečný vývoj střední délky života obyvatel ČSSR vypadal takto:

1950	63,23
1955	68,69
1960	70,49
1965	70,23
1970	69,64

4. *situace*: Máme různé objekty, různé znaky, stejný čas: srovnání několika různých objektů je sice stejně statické jako v 1. situaci (tj. prováděno v jednom časovém řezu), je však obsahově bohatší. Objekty zde srovnáváme prostřednictvím několika různých ukazatelů. Je-li obsahová volba ukazatelů založena na teoretickém praktickém modelu objektu, můžeme z nich vytvořit pro každý objekt *soustavu ukazatelů*.

K srovnání bytové situace v ČR a v SSR v roce 1973 lze použít například tyto ukazatele:

	ČSR	SSR
počet bytů	3 291 438	1 256 697
čistý přírůstek bytů	66 818	35 612
průměrná obytná plocha na 1 byt získaný novou výstavbou	44,3 m ²	46,2 m ²
průměrná obytná plocha na 1 byt získaný novou výstavbou individuální	51,9 m ²	58,1 m ²
počet členů bytových družstev	557 996	189 403

5. *situace*: Máme stejný objekt, různé znaky, různé časy: v tomto případě u jednoho objektu srovnáváme vývoj hodnot několika různých ukazatelů. Ve srovnání s 2. situací postihuje dynamiku. Vývoj objektu zachycuje několik ukazatelů, z nichž lze případně vytvořit *dynamickou soustavu ukazatelů*.

Podíl studentů dělnického původu v 1. ročnících vysokých škol a podíl dělníků mezi obyvatelstvem se v ČSSR vyvíjel takto:

Školní rok	Podíl studentů děl. původu	Rok	Podíl dělníků
1954/55	28,8	1954	60,9
1959/60	40,0	1959	61,4
1963/64	35,0	1963	57,8
1971/72	34,2	1971	58,1

6. *situace*: Máme různé objekty, stejný znak, různé časy: několik různých objektů můžeme srovnávat podle dynamiky vývoje jednoho vybraného ukazatele.

* Podle F. Zicha: „Jevová stránka předmětu zkoumán postihuje relativní stálost struktury a že podstatu těchto předmětů je možno pochopit

právě jen v souvislosti se studiem pohybu, s nímž je především spojena“ [Zich 1974 : 525].

Střední délka života se v ČSR a SSR v šedesátých letech vyvíjela takto:

	ČSR	SSR
1960	70,80	70,08
1961	70,48	70,54
1962	69,47	70,40
1963	70,48	70,83
1964	70,61	71,12
1965	70,28	70,38
1966	70,50	70,52
1967	70,41	71,05
1968	70,03	70,62
1969	69,59	70,05

7. situace: Máme různé objekty, různé znaky, různé časy: srovnání několika různých objektů je založeno na obsahově široké komparaci vývoje hodnot několika různých ukazatelů. Toto srovnání formální různosti povede k hledání stejnorodé podstaty srovnávaných ukazatelů.

Sociální rozvoj ČSR a SSR můžeme ilustrovat například i těmito ukazateli:

Rok	Podíl ekonomicky aktivních obyvatel ČSR	SSR
1950	45,7	30,7
1961	49,2	42,5
1970	50,8	44,1

Měsíční průměrné mzdy pracovníků socialistického sektoru

	ČSR	SSR
1950	958	833
1961	1 395	1 339
1970	1 946	1 910

Vybavenost domácností televizním přijímačem

	ČSR	SSR
1956	2,9	0,2
1960	25,0	10,4
1965	54,8	42,5
1972	92,8	77,3

Uvedené typy srovnání číselných ukazatelů nám zároveň vymezují dvě odlišné skupiny úloh pro zpracování a vyhodnocení zkoumaných relací. Prvá skupina (tvořená prvními třemi případy) představuje relativně jednoduché úlohy, u nichž lze zjišťované vztahy poměrně snadno převést (zredukovat) do tvaru zlomku, indexu, koeficientu atd. Druhá skupina (sestavující ze zbývajících čtyř případů) představuje již značně komplexní soubory ukazatelů, u nichž je adekvátnější přístup metodami vícerozměrných analýz, typologií, klasifikací apod.

IV. Závěr

V této stati jsme se pokusili rozebrat některé základní metodologické otázky sociálních ukazatelů. Přístup k nim jsme volili na obecnější úrovni a pozornost jsme soustředili na tři podstatné stránky sociálních ukazatelů – ontologickou, gno-seologickou a funkční. Prezentace metodologických otázek i uvedené možné odpovědi jsme odvozovali z cílové funkce těchto ukazatelů v praktickém řídicím procesu.

Teoretické otázky sociálních ukazatelů nelze redukovat jen na problémy metodologické. V souvislosti s praktickým procesem řízení sociálních jevů považujeme za stejně důležité, ne-li v tomto počátečním stadiu přece jen za akutnější, *otázky teoretického přístupu*. Jejich význam je dán tím, že teoretický rámec určuje přístup k poznání sociálních jevů, k zachycení jejich stavů, obsahově orientuje charakter výpovědi zjištěných informací a v neposlední řadě je také vodítkem pro praktické využití poznatků v řídicí praxi.

Je nesporné, že již v charakterové podstatě sociálních ukazatelů jsou některé rysy, jež se snadno mohou stát zdrojem zásadnějších chyb. Sociální ukazatele totiž zachycují převážně jednotlivé aspekty komplexních sociálních jevů, a proto jimi odhalené poznatky mohou mít v mnohém *parciální charakter*. Nezbytné úzký vztah k empirické úrovni poznávané sociální skutečnosti může vést až k jednostrannému *empirismu*. Sociální ukazatele budou vždy více orientovány na vyjádření rozsahu sledovaných sociálních jevů – a tedy na jejich *kvantitativní stránku* než na jejich podstatu, kvalitu. Uvedené skutečnosti se mohou stát zárodkem značně redukovatelného, až redukcionistického či dokonce empiristického pojetí a poznání sociální reality. Teoretická východiska výzkumu, schopná v kladném směru mnohá z těchto nebezpečí eliminovat či alespoň snížit na minimum, resp. je předem odhalit, jsou proto pro tvorbu sociálních ukazatelů velmi významná.

Teoretický přístup ovšem nelze potom pojímat jen jako určitou jednorázovou teoretickou analýzu sledovaného problému, obvykle provedenou ve velkorysém

úvodním náčrtu a v podstatě skromnější podobě na konci práce. Musí být přítomen v celém procesu výzkumu a permanentně určovat meze a možnosti prováděných operací. Z teoretického přístupu nejen odvozujeme celkovou strategickou linii poznávání a řízení vymezených sociálních jevů, ale na jeho základě můžeme i prakticky konstruovat soustavu sociálních ukazatelů, která se velice konkrétním způsobem pokouší zeslabit některé zásadnější nedostatky jednotlivých vybraných ukazatelů.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Sociálnaja informacija i upravlenije obščestvom*. Moskva, Izd. političeskoj literatury 1975.
- Andrejev, E. P. — Kabyšča, A. V.: *Metodologičeskije problemy izmerenija v sociologičeskich issledovanijach*. In: Voprosy metodiki i techniky sociologičeskich issledovanij. Moskva, ISI AN SSSR 1975.
- Bernstein, P. — Jetzschmann, H.: *Informations — und spieltheoretische Aspekte in der soziologischen Forschung*. Berlin, Dietz Verlag 1969.
- Berka, K.: *K pojetí měření v československé sociologii*. Sociologický časopis 7, 1971, č. 5.
- Coleman, J. S.: *Properties of collectivities*. In: Coleman, J. S. — Etzioni, A. — Porter, J.: *Macrosociology: Research and Theory*. Boston, Allyn and Bacon 1970.
- Čížek, F. a kol.: *Filosofie, metodologie, věda*. Praha, Svoboda 1969.
- Čížek, F.: *Teorie a empirie*. Praha, Svoboda 1974.
- Dado, M.: *Slovník politickej ekonómie*. Bratislava, Vydav. SAV 1966.
- Ekonomická encyklopedie*. Praha, Svoboda 1972.
- Etzioni, A. — Lehman, E. W.: *Some Dangers in „Valid“ Social Measurement*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, vol. 2, september 1967.
- Fedákin, I. A.: *K voprosu ob obščej teorii socialnoj informacii*. In: *Sovremennye buržoaznye teorii žurnalistiki*. Moskva, Izd. Moskovskovo Universiteta 1967.
- Foret, M.: *Sociální ukazatele. Některé přístupy k problému v zahraniční literatuře*. Sociologický časopis 9, 1973, č. 1.
- Foret, M.: *Několik poznámek k vytváření soustav sociálních ukazatelů pro potřeby plánování sociálního rozvoje a sociálního prognózování*. Sociologický časopis 10, 1974, č. 3.
- Friedrich, W.: *Methoden der marxistisch-leninistischen Sozialforschung*. Berlin, VEB Deutscher der Wissenschaften 1970.
- Galtung, J.: *Theory and Methods of Social Research*. Oslo, Universitetsforlaget 1967.
- Hannan, M. T.: *Aggregation and Disaggregation in Sociology*. Toronto, London, Lexington 1971.
- Holda, D.: *Rozbor operacionalizace při výzkumu hodnotových orientací mládeže*. Sociologický časopis 9, 1973, č. 1.
- Illner, M. a kol.: *Ukazatele způsobu života v československé statistice*. Praha, ÚFS ČSAV 1975.
- Illner, M. — Foret, M.: *Sociální ukazatele a měření cílů a efektů sociálního plánu*. Sociologický časopis 10, 1974, č. 1.
- Jadov, V. A.: *Sociologičeskoje issledovanie*. Moskva, Nauka 1972.
- Jasin, E. G. a kol.: *Ekonomická informace*. Praha, VÚSEI, Studijní materiály č. 100, 1976.
- Jelčaninová, O. V.: *Roľ socialnoj informacii i matematiceskich metodov v vyrabotke upravleničeskich rešenij*. In: *Naučnoje upravlenije obščestvom*. Moskva, Mysl 1969.
- Jotová, L. P.: *Upravlenije obščestvom i socialnaja informacija*. In: *Naučnoje upravlenije obščestvom*. Moskva, Mysl 1970.
- Kašpar, J. — Jílek, J. — Matějka, M. — Roubíček, V.: *Ekonomická statistika*. Praha, SNTL 1969.
- Lazarsfeld, P. F. — Barton, A. H.: *Qualitative Measurement in the Social Sciences*. In: *The Policy Sciences*. Stanford, University Press 1951.
- Lazarsfeld, P. F. — Menzel, H.: *On the Relation between Individual and Collective Properties*. In: Etzioni, A.: *Complex organization*. New York, Holt Rinehart and Winston 1964.
- Lazarsfeld, P. F. — Rosenberg, M.: *The Language of Social Research*. New York, Free Press 1965.
- Lenin, V. I.: *Spisy*. Sv. 38. Praha, SNPL 1960.
- Mansurov, N. S.: *Obraz žizni: opyt postrojenija sistemy socialnych indikatorov*. Referát na VIII. světový sociologický kongres. Moskva, Sovětská sociologická asociace 1974.
- Měření ve společenských vědách. Závěry z diskuse o měření v sociologii*. Sociologický časopis 9, 1973, č. 5.
- Ursul, A. D.: *Informacija. Metodologičeskije aspekty*. Moskva, Nauka 1971.
- Ursul, A. D.: *Problema informacii v sovremennoj nauke*. Moskva, Nauka 1975.
- Úvod do dialektického materialismu*. Praha, Svoboda 1972.
- Vojšvillo, J. K.: *Pojem ako forma myslenia*. In: *K otázkám metodologie vied*. Bratislava, Pravda 1973.
- Vybrané ukazatele sociálního rozvoje ČSSR v dlouhodobých časových řadách*. Praha, ÚFS ČSAV 1976.
- Yezhov, A.: *System of indicators, classification and groupings*. International Seminar on Statistics for Planning. Moscow 1969.
- Zeman, J.: *Teorie odrazu a kybernetika*. Praha, ÚFS ČSAV 1975.
- Zich, F.: *Sociální jev jako předmět sociolo-*

gických výzkumů. Sociologický časopis 10, 1974, č. 5.
Zich, F.: *Měření vlastností sociálních objektů v sociologickém výzkumu. Sociologický časopis 11, 1975, č. 4.*

Резюме

Форет М.: К некоторым вопросам построения социальных показателей

Статья исходит из ранее публиковавшихся работ по данному вопросу. В центре внимания — онтологические, гносеологические и функциональные аспекты проблематики. С точки зрения онтологии социальные показатели рассматриваются как вид социальной информации. Гносеологически это означает, что дело заключается в информации, приобретенной систематически (на основании теоретического анализа наблюдаемого явления), обработанной в сжатом виде с заранее определенной функцией. Функционально-социальные показатели являются информацией для практики руководства. Потребности практического управления социальными процессами становятся, таким образом, важным критерием оценки информационного вклада социальных показателей. Характер социальных показателей не соответствует комплексному характеру социальных явлений и поэтому выявленные или факты, зачастую, являются отражением лишь частных,

вскрытых на эмпирическом уровне и нередко лишь количественных сторон явлений.

Summary

Foret M.: On Some Problems of the Formation of Social Indicators

The paper is based on previous studies inquiring into the thematic area of social indicators; primary attention is paid to ontological, gnoseological and functional problems. From the ontological point of view social indicators are conceived as social information of a particular kind. The gnoseological aspect implies systematically ascertained information (gained by a theoretical analysis of the phenomenon under examination) elaborated into a concentrated form and having a predetermined statement function. From the functional aspect, social indicators represent information applied in managerial practice. The needs of the practical control of social processes thus become a relevant criterion in evaluating the informational contribution of social indicators. With a view to the fact that the character of social indicators does not correspond to the complex character of social phenomena, the findings gained with their aid are, in many respects, a mere reflection of partial and frequently only quantitative aspects ascertained on the empirical level.